

Ett värdigt offer? Om betydelsen av syn på offerskap för självmordsnära kvinnor med erfarenheter av sexualiserat våld.

Av Elisabeth Lindberg, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Kvinnors självmordsbeteenden är ett område som vi idag inte vet mycket om. I synnerhet gäller detta kunskap om och forskning kring de könskulturella sociala kontexter självmordsnära kvinnor lever inom och genom - de arenor där deras självmordstankar uppstår och omsätts i handling. Med projektet "På gränsen till självmord. En könsteoretisk studie av kvinnors självmordsbeteenden" avser jag att öka denna kunskap, genom att lyfta fram, analysera och problematisera kvinnors självmordstankar och -försök, sett i ljuset av kulturella normer för kön. Genom att analysera kvinnors självmordsbeteenden som processer vilka utspelar sig på olika arenor i sociala och könskulturella kontexter vill jag synliggöra hur (pre)suicidala processer och könsskapande processer integreras med och i varandra i kvinnors sätt att tänka och agera i förhållande till vilja och ovilja att leva. Ett fokus i projektet är relationen mellan kvinnors självmordsbeteenden och erfarenheter av sexualiserat våld.

Följande text är tänkt som en del av temaområdet "offerskap" inom detta projekt. Nämnas skall att texten är "work in progress", och de tentativa resultat som presenteras skall alltså betraktas som just preliminära. Att texten är "work in progress" har här även inneburit att det är en komprimerad version av de teoretiseringar och analyser jag arbetar med inom temaområdet som presenteras, vilka alltså kommer att utvecklas och presenteras i mer utförlig form senare. Även informantutsagorna är förkortade och reducerade i antal.

Den övergripande fråga denna text behandlar är: *Vad kan det innebära att tänka på sig själv i termer av offerskap när man har erfarenheter av sexualiserat våld?* Frågan ställs mot bakgrund av att det har visat sig finnas ett starkt statistiskt samband mellan kvinnors självmordstankar och -försök och deras erfarenheter av våld. Följande siffror ur studien *Slagen dam* (Lundgren m.fl., 2001) ger en bild av hur sambandet ser ut:

- 64 % av de kvinnor som gjort ett självmordsförsök har erfarenheter av våld
- det är mer än dubbelt så vanligt att de kvinnor som upplevt våld någon gång *funderat på* att ta sitt liv jämfört med kvinnor som inte rapporterat om sådana erfarenheter
- 60 % av de kvinnor som *försökt* ta sitt liv har utsatts för sexuellt våld
- 48 % har varit utsatta för fysiskt våld
- 42 % har utsatts för hot.

Hur skall man förstå denna relation mellan kvinnors självmordstankar och -försök och deras erfarenheter av våld? Om vi idag saknar kunskap om kvinnors självmordsbeteenden generellt, och speciellt vad gäller de könade kontexter där kvinnors självmordsbeteenden äger rum och utspelas, så kan man säga att kunskapen om denna relation mellan erfarenheter av våld och självmordsbeteenden är i det närmaste obefintlig. Trots den starka koppling som alltså finns här. Med denna text vill jag belysa hur kopplingen kan se ut - och hur vi kan förstå den.

Min utgångspunkt i projektet har varit att lyssna till de tankar kring sig själva och sina självmordsförsök som kvinnor med erfarenheter av sexualiserat våld ger uttryck för, för att på så sätt lyfta fram kvinnornas egna röster kring denna relation. Vad är det de berättar om när de ser på sig själva, sina erfarenheter av våld och sina självmordsförsök? Nästa steg har varit att försöka hitta ett sätt att förstå det de själva ibland har svårt att förstå; hur deras

tankar om identitet, våld och självmord hänger samman. I denna text närmar jag mig problematiken genom att analysera och problematisera kvinnornas berättelser i ljuset av *hur de förhåller sig till tanken om sig själv som ett offer* (för sexualiserat våld); vad kan det innebära att identifiera sig med alternativt ta avstånd från tanken på sig själv som ett offer? Bakgrunden till att jag valt att lyfta fram just offerskap som ett temaområde är att jag, genom att lyssna till kvinnornas berättelser, sett att självmordsbeteenden, erfarenheter av sexualiserat våld och förhållningssätt till offerskap verkar vara relaterade till varandra i berättelserna. Jag vill därför, genom att lyfta fram denna relation, försöka skapa en tolkningsram som kan ge en inblick i hur relationen kan ta sig uttryck och förstås, där kvinnornas röster kontextualiseras i de könskulturella sammanhang de förhåller sig till - där de iscensätts.

Vem är ett "riktigt" offer?

Några av kvinnorna jag intervjuat i projektet har under intervjun explicit talat kring sig själv i relation till en tänkt offerbild^[1], och på olika sätt förhållit sig till denna. Ett exempel på detta är Agneta, som varit utsatt för incest och senare även levtt i en misshandelsrelation. Agneta understryker i samband med vår intervju att jag *måste* tolka henne som ett offer, eftersom hon inte kunnat undvika att vara med om det hon varit med om. Hon är inte ansvarig för det som hänt henne, och som fortsätter att hända henne, hon måste därför förstås som ett offer, menar hon. I intervjun uttrycker hon detta bland annat på följande sätt:

jag känner mig helt ensam och utelämnad och också att jag känner mig straffad, att jag har liksom varit med om nåt som inte jag har kunnat påverka själv, ingen skyddade mig då, och nu ska jag bli straffad för det också

om det var så att alla tog ställning för offrens, alla som har varit utsatta för övergrepp eller kvinnomisshandel, då skulle det ju vara mycket lättare att ta sig ur, då hade ju jag kunnat säga till mina kompisar, då hade jag ju vågat göra det

Att vara ett offer är för Agneta att utsättas för något man inte själv kan styra över; hon resonerar i termer av möjlighet kontra icke möjlighet att kunna undvika att få de erfarenheter hon har, möjlighet kontra icke möjlighet att påverka situationen. Intressant i hennes berättelse är även att hon förhåller sig till en föreställning om att när omgivningen tror på en kvinnas berättelse om sexuella övergrepp (vilket implicerar att detta är långt ifrån självklart) riskerar kvinnan själv att skuldbeläggas för dessa erfarenheter.

Kan då Agneta sägas vara ett offer? Vad karaktäriserar egentligen ett "riktigt" offerskap; vem är ett "riktigt" offer och vem "får skylla sig själv"? Denna tillspetsade fråga har som syfte att lyfta fram (dolda) könsaspekter i föreställningar om "det riktiga offerskapet", föreställningar vilka komplicerar dels bilden av vem som kan förstås som ett "riktigt" offer, dels kvinnornas egna förståelser av sig själva i relation till denna tänkta offerbild. Anledningen till att jag lyfter fram dessa komplicerande omständigheter i förståelser av och föreställningar om offerskap är att de har konsekvenser för kvinnornas syn på sig själva, något som kommer till uttryck i deras tal om självmord. Genom att explicitgöra det implicit sagda i kvinnornas tal om vad som karaktäriserar "det riktiga offerskapet", eller det jag kommer att kalla ett "värdigt" offer, vill jag visa hur kön, identitet, självmord och offerskap är invävda i varandra, och därmed måste ses just i relation till varandra för att bli förståeliga. Med de citat från intervjuerna som närmast följer vill jag alltså explicitgöra vad jag ser som informanternas (implicita) bilder av hur ett värdigt offer ser ut, hur dessa bilder är knutna till större kulturella föreställningar om vem som är ett riktigt offer, och hur denna "individualiserade version av ett större kulturellt manuskript" samverkar med informanternas tankar om sig själva och sina självmordsförsök.

Marika, som har grova incesterfarenheter bakom sig och flera självmordsförsök, fick veta att hon fanns till för att tillfredsställa pappans alla behov (hon skulle vara hans dotter, hans

älskarinna, hans hustru, hans samtalspartner, m.m.), och att detta också var vad hon ville - det var vad pappan sa och det var även vad den egna kroppen tycktes visa henne. Ett exempel på hur Marika resonerar kring detta är följande citat ur intervjun:

Jaa, dels våldtog han [pappan] ju mig, han fick, han *fick* göra, göra såna saker ... om jag ville fortsätta att vara hans, prinsessa ... (mina kursiveringar)

Marika *lät* pappan våldta henne, eftersom hon ville fortsätta vara hans prinsessa. I själva sättet Marika uttrycker sig på ligger alltså att hon ser det som att det inte var pappan som tvingade sig på henne, utan att det var hon som tillät honom göra det. Ett annat exempel från intervjun med Marika, som också lyfter fram hur hon tog ansvar för situationen, och hur de skuld- och skamkänslor som därmed uppstod hos henne hänger samman med självmordsförsöken, är följande utdrag ur intervjun:

jag såg det som så att jag ställde ju upp på det, jag sa ju inte nej, vilket jag gjorde i och för sig, försökte göra, men det händ- han brydde sig inte om det ... så han inte gjorde, men i och med att jag var delaktig, jag var ju faktiskt en del av det hela, även om jag inte ville det, och, där kommer ju skulden in, och sen var det också vad han sa ... min pappa då, han ville jag ju tro på.

Elisabeth: På vilket sätt då?

Marika: ... Att det var jag som ville ... ha sex med honom, så ...

Min tolkning är att Marika resonerar kring att även om hon tvivlade på att det var detta hon ville, så gick hon ju faktiskt med på det; *för* att hon ville fortsätta vara pappas prinsessa, *för* att han inte skulle förgripa sig på hennes syskon (som han hotade med) och *för* att undvika det våld han också hotade med (och även utförde) om hon inte "ställde upp"[\[2\]](#). När Marika i vuxen ålder fick tillbaka minnena från övergreppen blev de skuld- och skamkänslor som härigenom uppstod det som under en period fick henne att inte orka med tanken på att fortsätta leva - dessa känslor blev alltså ett starkare hot mot hennes överlevnad än övergreppen i sig (även om man inte bör separera dessa från varandra).

Även de kvinnor som levt i misshandelsförhållanden har funderat kring sin egen roll i, i dessa fall, misshandelsrelationen, där de kan ge uttryck för att de provocerade fram våldet, var för krävande eller helt enkelt att de är ansvariga eftersom de ju valde att stanna kvar i relationen. Ett exempel på detta är Barbro. Precis som i intervjun med Marika kan vi se hur mannen tenderar att lägga ansvaret och skulden på kvinnan för såväl hans ageranden som för hur hela situationen ser ut:

... jag fick veta så mycket, hur dum jag var och, och det var jag som provocerade att han blev arg och, och mitt fel att vi, att vi hade ett sånt förhållande, som det var.

Då skrek han och, och tyckte det att 'Det där begriper du inte!', sånt där det är liksom inte- det är- till sist så trodde man ju att jag var så dum som jag var, att- som han sa att jag var, och att det var mitt fel att vi, att vi grälade och att det ...

Barbro lärde sig alltså att inte protestera, och att inte "vara provocerande" eftersom det skulle "tvinga" mannen att bli upprörd, hota henne och även slå henne. Barbro fick, och tog på sig, ett ansvar för att skapa lugn och ro i hemmet, genom att tänka sig för innan hon sade eller gjorde något (eller inte sade eller gjorde något) som kanske skulle göra mannen våldsam.[\[3\]](#)

D.v.s. mannens våld kom att ses som orsakat av henne, han blev inte ansvarig för sitt eget beteende.

Vad jag menar blir tydligt i citaten ovan är hur kvinnorna förhåller sig till, eller argumenterar mot bakgrund av, men även själva blir bärare av en (kulturell) föreställning

om att *kvinnor bär ansvar* för att hon blir utsatt för sexualiserat våld. De kvinnor jag talat med kan numera, på en nivå, se att de inte var ansvariga för det som skedde. Trots detta finns misstankar kvar hos dem om den egna skulden i de övergrepp som skett. Det är dessa misstankar - som de själva ibland har svårt att sätta ord på - som jag ser som implicita formuleringar av den kulturella kontext de lever i, eller individualiserade versioner av ett större kulturellt manuskript för diskursiva normativa praktiker.

"Att förhandla med skuldfrågan". Ett försök att skapa en tolkningsram till informantrösterna.

Är då kvinnorna "riktiga" offer, eller får de "skylla sig själva"? Min tolkning är att de, som de själva ser det, har svårt att ta plats på vad som kanske skulle kunna kallas "det värdiga offrets arena". Den tolkningen baserar jag på de funderingar de har kring den egna skulden i, det egna ansvaret för, att övergreppen skedde. [4] Som jag ser det finns en gemensam nämnare för dessa funderingar i det att de cirklar kring olika omständigheter som *förmildrar mannens roll* i de övergrepp han utsatt flickan/kvinnan för, och som *förskjuter skuldfrågan till flickans/kvinnans roll* i att hon blev utsatt. De omständigheter jag menar att kvinnorna förhandlar med är:

- *den egna medverkan* i de övergrepp som skedde
- att man *inte försvarade sig* tillräckligt
- att man *provocerade fram våldet*
- att man *faktiskt valde att stanna kvar* i en misshandelsrelation

Kvinnorna har alltså svårt att se sig själva som befriade från ansvar för de övergrepp de varit utsatta för. Vad jag då undrar är: Hur kan man förstå detta? Hur kan man förstå att mannen som utfört övergreppen *inte* är den som ses som ansvarig för sina handlingar? Hur kan man förstå att kvinnorna tar på sig ansvar för övergrepp de utsatts för, även när övergreppen börjat innan flickan fyllt ett år?

Mitt sätt att närma mig denna problematik är här att se på det i termer av att kvinnorna på olika sätt förhandlar med *å ena sidan* bilden av sig själv som ett offer för sexualiserat våld, och *å andra sidan* en internaliserad kulturell föreställning om vem som är ett värdigt ("riktigt") offer. Med hjälp av en "diskussion" med olika forskare försöker jag utveckla en tolkningsram för att kunna förstå denna tvetydighet i kvinnornas röster. Det jag sett hittills, det tolkningsramen hitintills handlar om är att kvinnorna förhåller sig till:

- regler som föreskriver mäns rätt till *maktutövning* (Jeff Hearn, 1996)
- att män förväntas ha en större rätt till *handlingsutrymme* än vad som gäller för kvinnor (Jeff Hearn, 1996, Stina Jeffner, 1997)
- tanken om mäns naturliga sexualdrift som de när som helst kan falla offer för och som det därför är kvinnornas ansvar att akta sig för och under inga omständigheter utmana (Stina Jeffner, 1997)
- tanken om att män förväntas *vara* på vissa sätt, medan kvinnor förväntas anpassa sig efter detta för att inte riskera att bli utsatta för övergrepp (Stina Jeffner, 1997, Eva Lundgren, 1993)
- en underliggande förväntning om könens komplementaritet där kvinnor är (måste vara) vad män *inte* är (inte förväntas kunna vara). (Eva Lundgren, 1993, Elisabeth Lindberg, under tillkomst)

Jag skall helt kort försöka sammanfatta hur jag ser på dessa olika aspekter i tolkningsramen, hur jag menar att de olika forskarrösterna hänger samman i denna ram, samt hur jag menar att tolkningsramen kan fungera som begripliggörande informantutsagorna. Påpekas bör dock att denna tolkningsram ännu är under utveckling.

Genom det resonemang Stina Jeffner för i sin avhandling *"Liksom våldtäkt typ". Om betydelsen av kön och heterosexualitet för ungdomars förståelse av våldtäkt* (1997), kring

vad som skulle kunna kallas "förmildrande omständigheter" vid våldtäkt, kan en ingång skapas till hur man kan förstå de sätt att resonera som informantutsagorna här ger uttryck för - att kvinnorna tar på sig ansvar för övergrepp de utsatts för, och att männen till stor del ansvarsbefrias av såväl sig själva (tycks det som) som av de kvinnor de förgripit sig på. Jeffner visar i sin avhandling hur kvinnor förväntas anpassa sig efter regler som skapats av män och med män som tänkta subjekt på scenen. Hon börjar med att visa hur ungdomar på en principiell nivå helt tar avstånd från våldtäkt, som då definieras som "allt sexuellt som sker efter det att tjejen har sagt nej" (Jeffner, 1997:189). Men, vid en närmare analys visar det sig att detta är något som är öppet för förhandlingar och omtolkningar. Det "beror nu på"; om en våldtäkt skall förstås som en våldtäkt är beroende av vilka omständigheter som har förelegat. På en konkret nivå spelar det alltså stor roll under vilka omständigheter "den förmenta" våldtäkten har begåtts. Jeffner visar hur olika kulturella koder för (hetero)sexuell samhandling och normer för kön är djupt invävda i förhandlingarna om en våldtäkt anses vara en våldtäkt eller ej. Hon tar bl.a. upp att ungdomarna förhåller sig till huruvida tjejen varit berusad, om hon tidigare haft flera sexuella relationer, hur hon agerat innan "den förmenta" våldtäkten, m.m. Fokus för om en våldtäkt skall förstås som en våldtäkt eller ej kommer således att ligga på tjejen - inte killen som utfört handlingen.

Aktörernas praktiker förstår jag, i enlighet med Jeffner, genom de olika kulturella normer och koder för kön och (hetero)sexuell samhandling som de förhandlar sina erfarenheter gentemot. Detta innebär bl.a. att aktörerna (kvinnor såväl som män) förhåller sig till regler som föreskriver *mäns rätt till maktutövning*, vilket inkluderar våld och hot om våld; till mäns "*förgivettagna makttillgång*", vilket ger män ett större handlingsutrymme än vad som gäller för kvinnor; till tanken om *mäns naturliga sexualdrift*, en drift män inte förväntas kunna kontrollera då den ses som biologiskt betingad, vilken kan "lockas fram" av "utmanande" beteenden eller symboler från kvinnor, och som därmed görs till kvinnornas ansvar att akta sig för.

De förhåller sig till tanken om att *män* förväntas *vara* på vissa sätt, medan *kvinnor* förväntas *anpassa sig* efter detta, bl.a. för att inte riskera att bli utsatta för övergrepp. I kvinnornas berättelser finns en underliggande, implicit, förståelse eller förväntning, om könsens komplementaritet där kvinnor är (måste vara) vad män *inte* är (inte kan förväntas vara). Denna komplementaritetstanke är lokaliserad i en patriarkal struktur där män som grupp har mer makt och större rättigheter än kvinnor som grupp, och där en del i detta handlar om mäns förväntade rättighet (och skyldighet) att "om så behövs" bruka våld för att bevara könsmaktordningen: Där män har en "självklar" maktposition visavi kvinnor får män rätt att definiera och kontrollera ett för kvinnor och män gemensamt handlingsutrymme. Det sexualiserade våldet underlättas av tanken om att män inte förväntas kunna kontrollera sina sexualdrifter och därmed inte heller behöver ta ansvar för "handlingar utförda i sexualitetens tecken" (sexuella övergrepp, våld och hot om våld - fysiskt såväl som psykiskt). Mäns rätt att själva definiera sitt handlingsutrymme ställs mot kvinnors skyldighet att anpassa sig efter detta. Vad tanken om könsens komplementaritet kan innebära *tydliggörs* på de arenor där makten och våldet iscensätts.

Jag menar alltså att aktörernas praktiker måste förstås genom den könade kontext de förhandlar sina erfarenheter gentemot: Det är först genom att kontextualisera tanken om att kvinnor (flickor) bär ansvar och skuld för att de blivit utsatta för sexualiserat våld, som resonemangen kvinnorna för kan bli förståeliga. Tvetydigheten i kvinnornas röster vad gäller ansvars- och skuldfrågan för övergreppen de utsatts för kan, menar jag, förstås genom att se att kvinnor agerar utifrån och förhåller sig till normer och föreställningar som föreskriver kvinnors och mäns olika förväntade rättigheter och skyldigheter. Kvinnors (och mäns) praktiker och sätt att resonera iscensätts inom och gentemot den struktur de lever genom, och som de därmed delvis blir bärare av själva. Denna struktur förstår jag som en patriarkal struktur.

Tolkningsramen kommer därmed att handla om att kvinnors berättelser, deras sätt att resonera och agera, skapas inom och gentemot manuskript för en patriarkal diskurs, där våld och hot om våld kan ses som en del av manlig dominans, och där manlig överordning

och mäns rättigheter ställs mot kvinnlig underordning och kvinnors skyldigheter. Om en kvinna förväntas ta ansvar för att inte försätta sig i en situation där hon riskerar att bli utsatt för övergrepp, om hon är den som förväntas se till att mannen inte slår eller begår övergrepp, och om mannen samtidigt förstås som icke ansvarig för sina handlingar om han "utsätts" för en kvinnas utmanande, provocerande, etc. beteende, utan tvärt om förväntas agera för att bevara könsmaktordningen, så kan man förstå att de kvinnor jag talat med får svårt att se sig själva som oskyldiga till de övergrepp de utsatts för. *Hon* "borde ju" ha sett till att saken aldrig hamnade i det läget - *hon* "verkar" ha gjort något fel, men hon vet inte riktigt vad.

Hon "verkar" ha gjort något fel - eftersom hon är den som förväntas se till att mannen inte "tvingas förgräpa sig på henne". Men hon vet inte riktigt vad - så hon går igenom det som hänt, och letar efter orsaker hos sig själv och i sitt eget agerande, till att övergreppen skett. Detta gör hon då hon agerar i enlighet med kulturella föreställningar som finns kring henne som kvinna. Samtidigt förhåller hon sig till en diskurs som säger att våld och övergrepp är straffbara handlingar som ingen skall behöva utsättas för, där förövaren bär hela ansvaret för sina handlingar och där offret är helt oskyldigt. Men offer och förövare är två kategorier som ibland tenderar att gå in i varandra, vilket blir speciellt tydligt när man för in kön som "variabel i ekvationen"; där kan förövaren, om han är en man, komma att ses som ett offer för en kvinnas utmanande eller provocerande beteenden, och där kan offret, om hon är en kvinna, komma att ses som den skyldiga då hon är den som förväntas anpassa sig och ta ansvar för situationen. Därav tvetydigheten i kvinnornas röster. Det är först genom att kontextualisera kvinnors och mäns handlingar som *när och hur* detta sker kan synliggöras, att handlingar kan bedömas och tolkas olika beroende på kön. Vad jag i denna text vill lyfta fram är att kvinnors och mäns handlingar utspelas inom och gentemot manuskript som skrivits av män och för män, och att detta får allvarliga konsekvenser för kvinnor med erfarenheter av sexualiserat våld.

© [Elisabeth Lindberg](#)

Referenser

Hearn, Jeff, 1998, *The violences of men: how men talk about and how agencies respond to men's violence to women*, SAGE, London

Jeffner, Stina, 1997, *"Liksom våldtäkt, typ": om betydelsen av kön och heterosexualitet för ungdomars förståelse av våldtäkt*, Uppsala universitet

Lindberg, Elisabeth, 1998, *Att välja döden*, Carlsson Bokförlag, Stockholm

Lundgren, Eva, Gun Heimer, Jenny Westerstrand och Anne-Marie Kalliokoski, 2001, *Slagen dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige - en omfångsundersökning*, Fritzes, Stockholm

Lundgren, Eva, 1992, *Gud och alla andra karlar: en bok om kvinnomisshandlare*, Natur & Kultur, Stockholm

[1] Med offerbild menas här en bild av vad ett offer är och vem som skall förstås som ett offer; vilka karaktäristika som gäller för att någon skall kunna ses som ett offer.

[2] De två senare påståendena bygger på andra än de här citerade avsnitten ur intervjun med Marika.

[3] Ytterligare ett problem här var att hon inte visste vad som skulle utlösa hans vrede; det fanns inget mönster i detta som hon kunde se utan det verkade mer handla om mannens humörsvägningar och hur han *valde* att definiera och agera i situationen; det handlade för henne om att anpassa sig till mannens nyckfullhet. Detta är ytterligare ett tema som kommer att tas upp i en annan del av studien.

[4] Nämnas bör även att tolkningen baseras på fler informantutsagor än de här återgivna.

Av utrymmesskäl har jag valt att låta enbart dessa citat få exemplifiera ett större mönster i intervjuerna. Jag kommer att redogöra för fler utsagor i ett annat sammanhang, i samband med att texten bearbetats ytterligare.